

Олена Заєць

ЗАЛІСНЕННЯ ПІСКІВ ЧЕРНІГІВСЬКИМ ЗЕМСТВОМ

Досліджуються заходи Чернігівського земства та приватних землевласників по боротьбі з наступом пісків і збільшенню площі лісів.

Створення Національного природного парку «Подесіння» передбачено указом Президента України від 1.12.2008 р. Проектований природний парк має охопити всю природну заплаву річки Десна в Київській та Чернігівській областях. Уздовж Десни проходить основний міграційний шлях європейських птахів, а сама ріка є найбільшою незарегульованою річкою Європи та джерелом питного водопостачання Києва й цілого ряду інших населених пунктів. Збереження долини річки Десни у формі Національного парку створить можливість зберегти природу недоторканою, розвиваючи при цьому зелений туризм. У зв'язку з цим актуальним буде вивчення попереднього досвіду покращення якості земель на території Чернігівщини починаючи з другої половини XIX ст., коли уряд Російської імперії, щоб запобігти революції, скасував кріпосне право і провів демократичні реформи. Земства – це органи самоврядування (1864-1917 рр.), які займалися виключно господарськими питаннями у своїх адміністративних районах. Після скасування кріпацтва земля стала товаром, водночас за неї треба було сплачувати викупні платежі та земські податки. І власники землі, і земство були зацікавлені в покращенні якості землі з метою її прибуткового використання. Мета цієї розвідки – з'ясувати, які заходи проводило Чернігівське земство по боротьбі з пісками.

У перші роки існування земство натикалося на спротив губернської адміністрації, яка охоче переклала «брудну» роботу (утримання поліції, тюрем, доріг, освітлення та ін.) на земство, проте не згодна була поступитися розпорядчими функціями. Але з часом земство перебрало на себе всю господарчу владу в губернії.

Уперше питання про «летючі» піски виникло в Остерському земстві в 1884 р., коли повітові збори попросили губернські прийняти обов'язкову постанову «Про заборону пасти худобу на місцях, які будуть засаджені лозою» і зобов'язати приватних власників і сільські громади засаджувати свої піщані землі швидкорослими породами (осокір, шелюга, акація та ін.). Губернатор різко висловився проти цього, оскільки земство, на його думку, не мало права видавати обов'язкові постанови [1, с.85]. Зрештою губернські збори постановили, що управа має погодити заходи з сільськими громадами і приватними власниками щодо засадження піщаних земель, на що губернське земство виділить кошти. Також губернське земство подало клопотання губернатору, щоб він зобов'язав повітову поліцію допомагати сільським громадам охороняти посадки шелюги від випасу худоби та інших пошкоджень [1, с.86].

Тим часом це питання стало в Чернігівській губернії дуже нагальним. Сосницьке повітове земство скаржилося, що у Авдіївській, Волинківській, Олександрівській волостях поряд з пісками є родючі землі, які поступово поглинає пісок. У с. Козляничі засипало сінокіс, а в с. Довжик – городи. Тому повітове земство просило губернське

© Заєць Олена Василівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського.

прийняти постанову про заборону нищення соснових лісів і внести Сосницький повіт у перелік тих повітів імперії, в яких наступ пісків набрав розмірів стихійного лиха. Однак губернські збори не взяли клопотати про це перед урядом, але рекомендували проводити заходи по закріпленню пісків [2, с.29–31].

Слід зазначити, що в 80-90-х рр. XIX ст. у Чернігівському земстві працювали ентузіасти і патріоти своєї землі, які прагнули покращити умови життя, господарювання, цікавилися новою літературою з меліорації. Вони з'ясували, що поширення пісків після вирубки соснових лісів можна подолати шляхом заліснення. Кращим прикладом засадження пісків були колишні українські військові поселення. Так у районі Чугуєва Харківської губернії за період 1821-1846 рр. було розведено більше 10100 дес. лісу [3, с.10]. Але Чернігівське губернське земство майже зразу зіткнулося з тим, що для засадження пісків на місцях ніде брати шелогу (червону лозу). За наявності такого розпорядження матеріал могли б надати державні лісництва. Переїнявши досвід Херсонського земства, Чернігівські губернські збори постановили надавати позики повітовим земствам на заліснення пісків, але не більше 1000 руб. і не більше як на 4 роки, а також видавати премії в розмірі 3 руб. за кожен засаджену десятину, якщо ці заходи проводяться самостійно без кредиту [4, с.139]. Однак як і у Херсонському земстві, так і в Чернігівському постановою була малоефективною. Була також створена проектна комісія. Вона досліджувала питання боротьби з пісками влітку 1896 р. і зробила висновок, що головною перешкодою у боротьбі з пісками є відсутність посадкового матеріалу. Тому треба спочатку влаштувати розсадники шелоги, а також запросити двох техніків з Міністерства державних маєтностей, для чого асигнувати 1000 руб. (у тому числі на їх роз'їзди), а також виділити 2000 руб. на купівлю посадкового матеріалу й охорону посадок, ще 3000 руб. – на влаштування розсадників лози і 500 руб. – на зарплату особам, які будуть завідувати роботами. Комісія під час роз'їздів та на засіданні зборів також зробила оголошення про виявлення охочих здати в оренду земству на 12 років піщані землі зі збереженням за власниками права користуватися посадковим матеріалом, але з обов'язком охороняти посадки від худоби й розорювання [5, с.104]. Земські збори ухвалили всі пропозиції комісії. Також губернська управа неодноразово публікувала оголошення про бажання купити шелогу для посадки. Управа згодна була сама забрати її за хорошу ціну [6, с.65]. Можливості ж державних лісництв були обмежені. У 1899 р. у трьох державних лісництвах губернії можна було взяти безкоштовно 120 кв. саж. шелоги, тоді як треба було засадити 63 000 дес. піску. Оскільки надійшло мало заявок на здачу землі в оренду (Н.Н. Волк-Карачаєвський і Н.Н. Комстадіус), губернська управа не поспішала відкрити кредит із запасного капіталу (в розмірі до 15 000 руб. на купівлю ділянок піщаної землі не більше 5 дес. у кожного власника) [7, с.268].

Не слід думати, що лише земства переймалися питаннями укріплення пісків. Землевласники також прагнули покращити якість своїх ґрунтів. Керуючий державними маєтностями Чернігівської губернії доручив обстежити піски біля сс. Заньки та Кошелівка Ніжинського повіту. У звіті лісничого Батурина лісництва А.С. Успенського з дослідження пісків біля станції Британи (зараз Дуболугівка) по дорозі Чернігів–Пирятин говорилося, що землевласник Бурачок укріпив 10 десятин шелоугою, а дві навіть засадив після шелоги сосною. Громада жителів с. Заньки, скориставшись субсидією в 100 руб. від Ніжинського земства та безкоштовним наданням шелоги із Сосницького лісництва, засадила 20 дес. пісків. Посадки, що в обох випадках проводилися під плуг паралельними рядами, частково не прийнялися, але в цілому насадження прижилися. Правда, серед цих частково засаджених пісків різко виділялася площа в 50 дес. сипучого піску, яка належала графу О.І. Мусіну-Пушкіну. Землю він здав в оренду, орендатор заявив, що ніякого закріплення пісків проводити не буде, хоча шелогу можна було взяти поряд, на землях Бурачка, і там охоче провели б часткові вирубки, бо шелога вже велика [8, с.56-64].

Через значну розкиданість піщаних площ на просторах губернії організація піскозакріплювальних робіт вимагала тривалих роз'їздів, тому Лісовим департаментом були відряджені особливі лісоводи зі спеціальними дорученнями – дослідити піски,

розробити плани найближчих робіт, донести свої поради до повітових управ, постаратися залучити до цієї справи додаткові асигнування [9, с.15-18]. З цією метою у квітні 1899 р. з дорученням Лісового департаменту був відраджений старший таксатор О.М. Соболев. Упродовж травня-вересня 1899 р. він дослідив піски 10 повітів: Новозибківського, Суразького, Стародубського, Новгород-Сіверського, Глухівського, Чернігівського, Городнянського, Сосницького, Кролевецького і Конотопського. Не оглянутими залишалось 5 повітів: Остерський, Ніжинський, Козелецький, Борзнянський, Мглинський. З них лише в Остерському були піски, в інших майже не було. О.М. Соболев зробив висновок, що площа пісків на Чернігівщині збільшилась через масове винищення соснових лісів, які раніше густо вкривали територію губернії. Якщо в 1856 р. ліси становили 24,3 %, то в 1894 р. – лише 17,5 % від загальної площі. Особливо нещадне винищення лісів проводилося в останні 30 років, після того, як державні селяни отримали в наділи більше сорока тисяч десятин будівельного лісу. Вони за короткий час за безцінь розпродали його, потім викорчували пеньки й перетворили ліс на орні землі. В останні роки, за підрахунками Чернігівського лісоохоронного комітету, в середньому вирубувалося близько 11,5 тис. дес. лісу, з яких лише невелика частина відводилася знову під ліс, переважно ж розчищалася під сінокіс. З 1890 р. по 1895 р. Лісоохоронним комітетом щороку дозволялося розчищення лісу на площі 7208 дес. [10, с.167]. Через 10-15 років розорювання ґрунт під лісом перетворювався на сухий «летючий» пісок. На 1898 р., за земською статистикою [10, с.106-112], в губернії було 63,5 тис. дес. непридатних для сільського господарства пісків. Жителі сіл, за словами О.М. Соболева, падали на коліна, називали себе вічними мучениками і благали виселити їх куди-небудь. Паніка селян була така сильна, що їх було не просто переконати в можливості зупинити подальше просування пісків [11, с.15-23]. Хоча зробити це було реально. На твердих пісках лісорозведенням можна займатися без попередньої підготовки, а зразу садити саджанці сосни, берези й т. ін. Там, де піски ворущаються, потрібно спочатку укріпити ґрунт шелюгою, а вже потім садити ліс. Звідси, робить висновок О.М. Соболев, усі господарські заходи діляться на дві групи: укріплення сипучих пісків і заліснення твердих пісків. Треба знати також, що червона лоза (шелюга) добре розвивається лише на м'якому піску, а як тільки добре укріпиться – відмирає. Далі треба садити дерева. Правда, буває, що укріплені піски самі заростають лісом від летючого насіння дерев. Так було у поселеннях Шумиловка, Кам'янський Хутір, Сушани, де після шелюги з'явилася корява сосна. Лише через багато років, якщо її не займати, там виросте ліс.

Були в губернії й інтелігентні власники. Серед них можна назвати М.М. Неплюєва (Глухівський повіт), княгиню М.П. Долгорукову (Новозибківський), Н.Л. Радченка (Сосницький), А.А. Свічина (Городнянський), Є.Н. Нітте (Чернігівський), які самі турбувалися про заліснення земель. Ще раніше цим займалася Палата державних маєтностей, яка засадила з 1845 по 1857 рр. близько 2260 дес. пісків біля поселень Яриловичі, Пакуль, Нікольська Слобідка, Прибінка, Кам'янський Хутір, Верба та ін. З приватних власників хорошим прикладом був поміщик Ніжинського повіту В.М. Ладомирський, який в 50-х рр. ХІХ ст. на площі кількесот десятин посадив березу. Зразком нетрадиційного підходу до сільського господарства може слугувати господарство В.П. Кочубея, який мав маєтності в Чернігівській та Полтавській губерніях. Загальна площа його земель (у Полтавській губернії вздовж р. Супой у Переяславському, Прилуцькому, Пирятинському, Золотоніському повітах, а в Чернігівській губернії – у Козелецькому повіті біля ст. Бобровиця) становила 19108 дес. Вони поділялися на чотири маєтки: Варваровсько-Безбородьківський – 1680 дес., Богдани – 1523, Бобровиця – 433, Згуровка – 15472. Розорані землі займали не більше 6500 дес. Власник знайшов для себе іншу прибуткову справу – ведення лісового господарства. У Чернігівській губернії В.П. Кочубею належало близько 12000 дес. лісу, здебільшого старого, у Полтавській – 888 дес., посадженого штучно самим власником та його батьком [12, с.65]. Старогутська дача розташовувалась на північному сході Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії за 30 верст від сплавної р. Десни і за 25 верст від залізничної станції Середина-Буда. Ґрунт у

цій місцевості піщаний, супіщаний, подекуди суглинисто-піщаний. Загальна площа дачі становила 7016 дес., з них під лісом – 4826 дес. Переважаюча порода – сосна, продажна ціна якої невелика, тому що, в основному, це останній клас. Дрова збувалися на цукрові заводи та місцевим жителям, які робили з них смолу. Прибуток із десятини лісу становив близько 8 крб. 60 коп. По р. Десні ліс сплавляли до Одеси, а по Прип'яті – до Мемеля.

У господарстві саджанці висаджували в поперечні борозни на відстані 5 вершків один від одного. Потім для захисту від посух і заростання ґрунту травною щойно засаджену територію вкривали тирсою, яку навесні прогрібали в борознах, де повинні бути сходи, а в міжряддях залишали. Штучного зрошення не було. Таке заліснення піщаної землі, малоприсадибної до обробітку, було започатковане ще батьком Василя Кочубея Петром Кочубеем на початку 50-х рр. XIX ст. Перші кроки були важкими, тому що саджанці привозилися здалеку й коштували дорого. І все ж у 1860–1876 рр. так було засаджено 136 дес. Через велику собівартість такого методу згодом було застосовано інший – тростянецький. Висадка проводилась так: робітник із помічником протягували шнур із вузлами, зав'язаними через кожні 1,5 аршина. Потім декілька чоловік ішли вздовж шнура і біля кожного вузла заступом розпушували землю, в яку потім і висаджували саджанці. Інший шнур ішов паралельно першому на відстані 3 аршини, але вузли були зсунуті відносно першого на половину проміжку. Пізніше відстань між рядами скоротили до 2 аршин. Усього В.П. Кочубеем було засаджено 434,5 дес. Він також подав ідею обсаджувати поля степових маєтків смугами лісу, так званими вітрозахисними лісосмугами, з метою зменшення посушливої дії вітру й накопичення снігу на полях. Такі лісосмуги шириною 10 саж. спочатку закладались уздовж великих проїзних доріг. По гребеню вал цієї смуги засаджували жовтою акацією, по обидва боки на схилах – рядами вербових саджанців, а смуга між валами у залежності від місцевості засаджувалася тополями чи соснами [13, с.85–92].

Хоча було багато позитивних прикладів засадження пісків і, очевидно, ця потреба визріла в місцевих землевласників, на думку О.М. Соболева, своєчасною була б участь у цій справі такої самоврядної організації, як земство – і губернське, і повітове. У першу чергу вирішити такі завдання: 1) в губернії треба мати лісовода, який би керував роботами; 2) завести розсадники лози в Остерському, Чернігівському, Суразькому, Городнянському, Сосницькому повітах; 3) скасувати премії за закріплення пісків; 4) бажано було б земству скуповувати піщані землі й займатися на них лісорозведенням [11, с.15-23]. О.М. Соболевим були визначені поселення, в яких треба було першочергово провести роботи:

сс. Брусилів, Бірки, Бігач, Березна, Жидиничі, Навоз, Мньов, Пакуль, Ковпита, Ведильці, Борисоглібів, Мохнатин Чернігівського повіту;

с. Новоселівка Борзенського повіту (хоч там не пісок, а піщана земля).

Крім того, у деяких повітах уже проводилися такі роботи:

– у Сосницькому повіті у своєму маєтку Н.Л. Радченко сам садив сосну, в с. Козляничі вже посаджена шельюга, в с. Авдіївка 300 дес. укріплено, але потрібно продовжувати, с. Прибинь – 75 дес., с. Шишковка – 50 дес., сс. Рудня, Перелюб, х. Святець, Белошицька Слобода потребують негайного закріплення пісків;

– у Кролевецькому повіті в с. Верба треба укріпити близько 100 дес., самі селяни уже засадили 20-25 дес., укріпляли років 40-50 тому, шельюга вже пропала, є рідка поросль сосни; в м. Короп є 20 дес., які потребують негайного закріплення; в х. Артюхово біля Кролевця треба укріпити смугами дорогу Кролевець–Воронеж; в с. Алтиновці 30 дес., але їх уже засаджують козаки; в с. Атюша є ділянка 1-2 дес., але пісок рухливий, треба негайно засаджувати;

– у Конотопському повіті в с. Матіївка 269 дес., які прилягають до городів, у с. Пальчики 13 дес. поділили на ділянки й засадили шельюгою, котра вся посохла, вижила лише та, яку засипали піском повністю; в с. Городище 100 дес. поділено на ділянки й засаджено, але майже вся посохла;

– у Городнянському повіті в сс. Убежичі (9300 дес.), Присторонь (500 дес.), Даничі, м. Ріпки, сс. Нові Яриловичі, Киселівка, х. Зайців, Горностаївка, х. Добрий,

с. Олешня, Дроздовиця, г. Городня, сс. Стара Рудня, Рудка, Певнавщина, сл. Великий Листвен – майже всюди піски межують з городами, їх треба негайно укріпити, а де великі площі – спочатку садити затримуючу смугу;

– у Новозибківському повіті в сс. Людково, Добродеевка, Старий Вишков, Корма, Старі Бобовичі, Нові Бобовичі, Велика Топаль, Сачковичі, Рогов, Малі Щербиничі, Великі Щербиничі, Кривуша (вже засаджена шелюгою), Фоєвичі, Крапивна, Соловйовка, Шумилівка, Кам'янський Хутір, Сушани, м. Семенівка, посад Клімово – всюди землі потребують негайного укріплення;

– у Суразькому повіті в сс. Городечня, Версличі, Кашковка (1000 дес.), Летяхи, Любовша, Попова Гора, Старий Творишин, Козаричі, Косичі, Каменка, Рудня, Єльня, Лопатні, Дурні (Туросна), Голубовка – площі невеликі, але піски сипучі, тому треба негайно займатися укріпленням;

– у Стародубському повіті це сс. Павличі, Лищичі, Ярцево;

– у Новгород-Сіверському повіті в сл. Машевській, с. Лизунівці, біля м. Новгород-Сіверського, в сс. Івот, Антонівка, Шатриці піски вже засаджені;

– у Глухівському повіті м. Ямполь належало М.М. Неплюєву, де він уже засадив піски, а в сс. Гремячка, Слоут, Нова Гребля були голі піски [13, с.21, 12].

Оскільки О.М. Соболев був відряджений до Чернігівської губернії на один рік, то упродовж 1899 р. він оглядав піщані землі, спілкувався з місцевими повітовими земствами і приватними власниками, переконував у шкідливості пісків. Під його керівництвом восени 1899 р. були розпочаті роботи з укріплення пісків у деяких поселеннях Чернігівського, Городнянського і Суразького повітів. У кінці 1899 р. О.М. Соболев залишив губернію. У 1900 р. на зміну йому приїхали вчені-лісоводи Н.П. Кирилов і А.М. Лавров під керівництвом А.В. Костяєва. На допомогу їм було призначено 5 лісових кондукторів. Із них три – для постійної служби на пісках і два – тимчасово з лісництв. А.М. Лавров зайнявся дослідженнями і роботами в Суразькому, Стародубському, Новозибківському і Новгород-Сіверському повітах, Н.П. Кирилов – в Остерському, Чернігівському, Ніжинському, Сосницькому повітах. Дослідження продовжувалися, і в 1900 р. усі піски почали знімати на плани.

Навесні 1900 р. Н.П. Кирилов оглянув насадження, які були зроблені 1899 р. ще під керівництвом О.М. Соболева, і надав звіт губернському земству. У ньому, зокрема, говорилося, що 578, 5 дес. засаджено шелюгою. У сс. Ведильці, Мньов, Навоз, Чернігівського повіту, м. Ріпки, с. Присторонь, Убежичі Городнянського повіту, сс. Попова Гора і Кашковці Суразького вона прийнялася задовільно. Лише в сс. Пакуль, Рудня, Ковпита Чернігівського повіту не прийнялася. Причинами невдач були прогони худоби і вітер. Уповноважені всіх сіл скаржилися, що не можуть нічого вдіяти зі своїми односельцями, які нікого не слухають і навіть, щоб показати свою незалежність, навмисно женуть худобу через насадження [14, с.93].

Через рік лісовод Н.П. Кирилов доповідав, що навесні-восени 1900 р. було засаджено шелюгою і виправлено 790 дес. тогорічних посадок у Чернігівському повіті (сс. Навоз, Пакуль, Ковпита, Мньов, Бірки, Ведильці), 449 дес. в Остерському повіті (сс. Соколівка, Рудня, Копачеве, Волчок, Тарасов, Здвиж, Жукин, Сваром'є) [15, с.79], губернським земством витрачено 4436 руб. 06 коп. [16, с.47].

1901 р. був досить вдалим у справі заліснення пісків. У роботах брали участь 3 вчені лісоводи і шість лісових кондукторів, направлених у Чернігівську губернію Лісовим департаментом, 4 уповноважених губернського земства та 1 помічник. Велике значення для успішності робіт мало свідоме ставлення до цих заходів місцевого населення. Щедре асигнування губернського земства в 10 000 руб. також сприяло успішності роботи. Досліджено було 11944, 98 дес. пісків, виявлено рухливих 3413,66 дес. Усього засаджено в 1901 р. 3906,18 дес. [17, с.40-42].

У 1902 р. Лісовий департамент Міністерства землеробства повідомив губернське правління про задоволення його клопотання щодо передачі губернському земству в 12-річне безкоштовне орендне користування для закладки шелюгової плантації двох державних ділянок біля сс. Заньки і Кукшин Ніжинського повіту загальною площею 32 дес. 1863 саж. [17, с.8].

У вересні 1902 р. Крелевецьке земство започаткувало організацію шкільних свят деревонасаджень [18, с.28]. Заліснення, яке почалося в 1902 р. з 3,41 дес., у 1907 р. досягло 551,31 дес., а через два роки – 794,39 дес, у 1910 р. – 1026,31 дес., і нарешті в 1913 р. – 1788,98 дес., перевищивши площу посадок шелоги в 1903 р. на 98,08 дес. Звісно, великі площі сосни потребували відкриття її розсадників, заготовлі насіння. Якщо в 1903 р. на всю губернію було достатньо 6 пудів насіння сосни, то в 1912 р. заготовлено було 142 пуди 17 фунтів. Виникла потреба в насіннесушарках. Тому в 1912 р. вони були побудовані: одна – в с. Погорільцях Сосницького повіту, друга – за три версти від м. Добрянка Городнянського повіту.

Також 1902 р. є початком створення навчальних кошикоплетільних майстерень (до 1915 р. в губернії налічувалося 6 навчальних майстерень, де було 8 майстрів та 71 учень). Майстерні брали учнів на повне утримання за рахунок земства. Після закінчення навчання майстерня не залишала учнів, а підтримувала їх замовленнями [19, с.74-75].

З початку робіт у 1899 р. по 1912 р. на заходи з укріплення пісків і заліснення в губернії витрачено було 569 771 руб. За цей час заліснено 22 787 дес., що обійшлося в середньому 25 руб. за дес. [19, 79].

У травні 1905 р. після тривалого обговорення було змінено порядок укріплення і заліснення пісків. Ці турботи були перекладені на повітові земства [20, 141]. З того часу щороку повітові земства почали звітувати про кількість заліснених пісків і проведених свят деревонасадження серед учнів шкіл [21, с.388].

Таким чином, земства як органи самоврядування вболівали за землю, на якій жили, намагалися її покращити і прищеплювали це бажання молоді. Земства залучали спеціалістів, надавали кошти і посадковий матеріал, а роботи велися переважно завдяки суспільній підтримці і громадським заходам.

У наш час ініціатива вищого керівництва України у створенні парку «Подесіння» стала показником свідомості керманічів держави та продемонструвала перспективне мислення представників влади. Проводячи аналогію із сьогоденням, можна зробити висновок, що земське самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. таких глобальних проблем не ставило, а в міру своїх сил займалося меліорацією на місцях і здобуло чимало успіхів.

1. Вопрос о летучих песках в Остерском земстве // Земский сборник Черниговской губернии. – 1885. – №4-5.
2. По ходатайству Сосницького земства о предприятиях против сыпучих песков // Там само. – 1888. – №3-5.
3. Срединский Н.К. Об укреплении летучих песков // Земледельческая газета. – 1886. – №14.
4. О сыпучих песках в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – №2.
5. Доклад проектной комиссии о мерах борьбы с сыпучими песками в 1896 г. // Там само. – 1896. – №6.
6. Оголошення // Там само. – 1898. – №7.
7. Приложение: Доклад № 15. Об укреплении и облесении сыпучих песков // Там само. – 1898. – №7.
8. Отчёт лесничего Батурина лесничества г. Успенского по исследованию песков при станции Британы // Там само. – 1898. – №8.
9. Инструкция старшему таксатору А.Н. Соболеву от Лесного департамента Министерства земледелия и государственных имуществ. Стол №3. – 6 апреля 1899 г. // Там само. – 1899. – №7.
10. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. / Русов А.А. – Чернигов: Типография Черниговского губернского земства, 1898. – Т.1. – 437 с.
11. Записка старшего таксатора А.Н. Соболева. К вопросу о борьбе с песками в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии – 1899. – №12.

12. Павлович П.Э. Краткий очерк Старогутской лесной дачи В.П. Кочубея / Павлович П.Э. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1897. – 126 с.
13. Отчет по осмотру песков старшего таксатора А.Н. Соболева // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №8, продолжения №11.
14. Земские известия // Там само. – 1900. – №6.
15. Земские известия // Там само. – 1900. – №11.
16. Земские известия // Там само. – 1901. – №1.
17. И. Коновалов Укрепление сыпучих песков в Черниговской губернии // Там само. – 1902. – №3.
18. Земские известия // Там само. – 1903. – №2.
19. Пескоукрепительные работы в Черниговской губернии // Там само. – 1915. – Выпуск 1.
20. Журнал заседаний экономического совета при губернской земской управе // Там само. – 1905. – №5-6. С.125-165.
21. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1903 г. – Чернигов: Типография губернского земства, 1906.

Исследуются меры Черниговского земства и частных землевладельцев по борьбе с наступлением песков и увеличением площади лесов.

We investigate measures Chernihiv zemstvo and private landowners in the destruction of sand and increasing forest area.

